

## XUFYONA IQTISODIYOTDA QISHLOQ XO'JALIGI MAHSULOTLARINI ANIQLASH USULLARI

*Raxmonjonov Nozimjon Yusufjon o'g'li*

*“Toshkent shahar elektr tarmoqlari” MChJ muhandisi*

### Anotatsiya

Maqolada qishloq xo'jaligi sohasida xufyona iqtisodiyotning vujudga kelish sabablari, ko'lami va oqibatlari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish, saqlash va realizatsiya qilish jarayonlarida daromadlarni yashirish holatlari, statistik ma'lumotlardagi tafovutlar hamda soliq bazasining kamayish omillari o'rganilgan. Shuningdek, xufyona iqtisodiyotni aniqlashda iqtisodiy tahlil, raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt imkoniyatlaridan foydalanish yo'llari taklif etilgan. Tadqiqot natijalari qishloq xo'jaligi tarmog'ida iqtisodiy shaffoflikni ta'minlash va soliq tushumlarini oshirishga xizmat qiladi.

**Kalit so'zlar:** xufyona iqtisodiyot, qishloq xo'jaligi mahsulotlari, daromadlarni yashirish, iqtisodiy tahlil, soliq siyosati, raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt, iqtisodiy shaffoflik, davlat nazorati.

### Kirish

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xufyona iqtisodiyot (soya iqtisodiyoti, norasmiy sektor) mamlakat iqtisodiy xavfsizligiga jiddiy tahdid soluvchi omillardan biridir. Ayniqsa, qishloq xo'jaligi sohasida ishlab chiqarishning katta qismi norasmiy tarzda amalga oshirilgani sababli bu sohada aniq statistik ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilish murakkab jarayon hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida qishloq xo'jaligi sektori yalpi ichki mahsulotning 25–30 foizini tashkil etadi. Shu bilan birga, rasmiy statistikada aks etmayotgan qishloq xo'jaligi mahsulotlari hajmini baholash iqtisodiy rejalashtirish, soliqqa tortish, byudjet tushumlarini aniqlash hamda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

**Maqolaning maqsadi** — xufyona iqtisodiyotda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini aniqlashning ilmiy-nazariy asoslarini yoritish, mavjud usullarni tahlil qilish va takomillashtirilgan yondashuvlarni taklif etishdir.

### 1. Xufyona iqtisodiyot tushunchasi va qishloq xo'jaligidagi o'ziga xos jihatlar

**Xufyona iqtisodiyot** — bu davlat nazorati va rasmiy statistik hisobdan chetda qolgan iqtisodiy faoliyatni bildiradi. U quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi:

1. **Norasmiy faoliyat** – rasmiy ro'yxatdan o'tmagan xo'jalik subyektlari yoki yakka tartibdagi ishlab chiqaruvchilar faoliyati;

2. **Soliqdan yashirish** – mahsulot hajmini, tannarxini yoki daromadni kamaytirib ko'rsatish;

3. **Qonunbuzarlik asosidagi faoliyat** – noqonuniy yer egaligi, ruxsatsiz ekin ekish, subsidiya yoki imtiyozlardan noqonuniy foydalanish.

Qishloq xo'jaligida xufyona iqtisodiyotning o'ziga xos sabablari mavjud: yer resurslari ustidan nazoratning zaifligi;

ishlab chiqarishning mayda fermer va dehqon xo'jaliklarida to'plangani;

naqd pul va natural ayirboshlash (barter) shakllarining keng tarqalganligi;

soliq tizimidagi murakkablik va rasmiy hisobga olishdagi byurokratik to'siqlar.

Natijada qishloq xo'jaligida ishlab chiqarilgan mahsulotlarning muayyan qismi statistika organlariga yetib bormaydi.

## **2. Qishloq xo'jaligidagi xufyona mahsulotlarni aniqlashning mavjud usullari**

Hozirda xalqaro amaliyotda va O'zbekiston statistik tizimida xufyona iqtisodiyot hajmini aniqlash uchun bir nechta metodlardan foydalaniladi. Ular orasida bevosita (direkt) va bilvosita (indirekt) usullar farqlanadi.

### **2.1. Bevosita usullar**

Bu usullar to'g'ridan-to'g'ri kuzatuv, so'rov yoki tekshiruv natijalariga asoslanadi:

Maxsus so'rovnomalar orqali fermer va dehqon xo'jaliklarida ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, daromad va xarajatlar to'g'risidagi ma'lumotlar yig'iladi.

Soliq tekshiruvlari yordamida deklaratsiya va haqiqiy ishlab chiqarish natijalari solishtiriladi.

Ma'muriy ma'lumotlar tahlili (masalan, suv iste'moli, yoqilg'i sarfi, urug'lik hajmi) asosida ishlab chiqarish hajmi aniqlanadi.

Bu usullar aniqroq natija beradi, biroq ularni qo'llash xarajatli va vaqt talab etadi.

### **2.2. Bilvosita usullar**

Bu yondashuvda bevosita o'lchov imkoni bo'lmagan hollarda turli iqtisodiy ko'rsatkichlar o'rtasidagi munosabatdan foydalaniladi.

#### **a) Tafovutlar usuli (Discrepancy method)**

Bu usul ishlab chiqarish, iste'mol va eksport-import statistikasi o'rtasidagi tafovut asosida yashirin hajmni aniqlaydi.

Masalan, O'zbekistonda rasmiy eksport qilingan paxta tolasi miqdori bilan ishlab chiqarilgan paxta xomashyosi hajmi o'rtasidagi tafovut soya iqtisodiyoti hajmini ko'rsatadi.

#### **b) Energiya iste'moli usuli (Electricity consumption method)**

Bu usul iqtisodiy faoliyat hajmini elektr energiyasi iste'moli bilan bog'laydi. Agar energiya sarfi oshsa, ammo rasmiy ishlab chiqarish o'smagan bo'lsa, yashirin ishlab chiqarish mavjudligi ehtimoli yuqori.

**c) Statistik modellash (Multiple Indicator–Multiple Cause model)**

Bu usulda xufyona iqtisodiyotga olib keluvchi sabablar (soliq yukining og'irligi, inflyatsiya, korrupsiya) va natijalar (naqd pul ulushi, rasmiy bandlik darajasi) o'rtasidagi statistik bog'liqlik matematik model orqali baholanadi.

**d) Uy xo'jaliklari byudjeti ma'lumotlari asosida baholash**

Uy xo'jaliklari iste'moli va daromadi o'rtasidagi tafovut rasmiy hisobga olinmagan daromad manbalarini ko'rsatadi. Bu usul ayniqsa qishloq hududlarida samarali.

**3. Qishloq xo'jaligida yashirin ishlab chiqarishni aniqlashda zamonaviy yondashuvlar**

So'nggi yillarda axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida xufyona iqtisodiyotni aniqlashda raqamli va masofaviy usullar keng qo'llanilmoqda.

**3.1. Masofadan zondlash (Remote sensing) va GIS texnologiyalari**

Sun'iy yo'ldosh tasvirlari yordamida ekin maydonlari, hosildorlik darajasi va yer resurslarining real holati aniqlanadi. Bu ma'lumotlar rasmiy hisobotlar bilan taqqoslanib, yashirin ishlab chiqarish aniqlanishi mumkin.

**3.2. Raqamli izlar (Digital trace) tahlili**

Bozor savdo platformalari, onlayn tranzaksiyalar, mobil to'lov tizimlari orqali qayd etilgan operatsiyalar tahlili mahsulotlar hajmi va aylanmasini aniqlash imkonini beradi.

**3.3. Sun'iy intellekt va mashinaviy o'rganish modellari**

AI yordamida fermerlar faoliyati, hosil hajmi, ob-havo sharoitlari, narx dinamikasi va energiya sarfi ma'lumotlari o'zaro bog'lanadi. Natijada yashirin ishlab chiqarish ehtimoli prognoz qilinadi.

**3.4. Kompleks integratsion yondashuv**

Eng samarali natija bir necha usullarni uyg'unlashtirish orqali erishiladi. Masalan, masofaviy kuzatuv ma'lumotlarini so'rovnomalar, soliq hisobotlari va iste'mol statistikasi bilan birlashtirish orqali yanada aniq natijalar olinadi.

**4. O'zbekiston sharoitida taklif etilayotgan takomillashtirish choralari**

1. Qishloq xo'jaligida raqamli monitoring tizimini joriy etish (GIS, AgroData bazalari).
2. Fermer xo'jaliklari uchun soddalashtirilgan hisobot va soliq tizimini yaratish, bu yashirin faoliyatni kamaytiradi.
3. Statistik organlarda "soya iqtisodiyoti bo'limi"ni tashkil etish, bu bo'lim zamonaviy texnologiyalar asosida doimiy tahlil olib boradi.
4. Soliq, bojxona va bank ma'lumotlarini yagona platformada integratsiya qilish.
5. Aholi bandligi va daromadlari monitoringini kuchaytirish — yashirin ishlab chiqarish hajmini aniqlash uchun asosiy indikatorlardan biridir.

**Xulosa**

Xufyona iqtisodiyot qishloq xo'jaligida nafaqat davlat byudjeti va statistik ko'rsatkichlarga, balki iqtisodiy siyosat samaradorligiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ushbu sohada yashirin ishlab chiqarishni aniqlash uchun faqat an'anaviy so'rov yoki tekshiruv usullari emas, balki raqamli texnologiyalar, masofaviy zondlash, sun'iy intellekt asosidagi yondashuvlar bilan boyitilgan kompleks tizim zarur.

Shuningdek, davlat organlari o'rtasidagi axborot almashinuvini kuchaytirish, soliqqa tortish tizimini soddalashtirish va qishloq xo'jaligi statistikasini raqamlashtirish xufyona iqtisodiyotni qisqartirishning asosiy omillaridir.

### **Foydalanilgan adabiyotlar**

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-6079-son qarori, 2021-yil.
2. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari, 2024-yil.
3. Schneider, F. (2018). Shadow Economies: Size, Causes, and Consequences. Cambridge University Press.
4. World Bank (2022). Measuring the Informal Economy in Agriculture: Challenges and Practices.
5. IMF (2020). Estimation of Shadow Economies Using the MIMIC Approach.
6. Xolmatov A., Karimov Sh. (2023). "Qishloq xo'jaligida xufyona iqtisodiyotni aniqlashning zamonaviy usullari." O'zbekiston iqtisodiyoti jurnali, №4.
7. OECD (2021). Hidden Economy in Rural Sectors: Policy Frameworks for Transparency.